

Válasz az opponensi véleményekre
Nemdemokrácia. Az alkotmányjogi patológia és terápia alapjai
MTA doktori értekezés

Köszönöm a hivatalos bírálóknak, Dr. Chronowski Nórának, Dr. Drinóczi Tímeának és Dr. Hoffman Istvánnak, hogy megtiszteltek a figyelmükkel, és vállalkoztak a munkám értékelésére, kérdések felvetésére.

Egy tudományos mű fogadtatása többféle lehet. Szerencsétlen esetben a megjelenés után visszhangtalan marad. Sikernek számít viszont, ha a kollégák hivatkoznak rá, vitatják, továbbgondolják, mielőtt elveszíti aktualitását és feledésbe merül. Kivételesen előfordulhat, hogy egy-egy mű klasszikussá válik, és befolyásolni tudja a későbbi generációk gondolkodását is.

Az alkotmányjogi munkák Magyarországon nem számíthatnak hosszú távú hatástörténetre. A keletkezésük korának és a kortársaknak szólnak. Ennek fő oka, hogy a huszadik század eleje óta kilencszer változott meg a közjogi rendszer, ezért az új tudás, az új értelem nehezen tud ráépülni a régre.

A *Nemdemokrácia* című könyvem írásakor tisztában voltam az alkotmányjogi munkák hatásmechanizmusának objektív és a szerzői képességek szubjektív korlátaival. Ambícióm nem volt több annál, mint hogy minél jobban megértsek bizonyos alkotmányjogi negatívumokat, a közhatalmi önkényt és antidemokratikus mechanizmusokat, és az ismereteket megosszam a szaktársaimmal és más érdeklődőkkel.

Az értő bírálat a legnagyobb dicséret. Azt hiszem, e tekintetben a munkám sikeresnek bizonyult, mivel felkeltette a kollégák érdeklődését, és – az elismerő szavakon túl – kritikai észrevételekre sarkallta őket ezen az akadémiai fórumon, valamint egyetemi műhelyekben és szaklapokban.

I.

Chronowski Nóra a bírálatában részletesen foglalkozik két alapvető és egymással összefüggő kérdéssel. Nevezetesen azzal, hogy az értekezés milyen alkotmányjogi hagyományba vagy iskolába illeszkedik, és milyen módszert, megközelítést alkalmaz. Ezen túl a bírálat érinti az értekezés narratíváját, a metaforák használatát és a jogon túli tényezők szerepét.

Az elvekről. Egyetértek az opponens főbb meglátásaival. Az értekezés besorolható a „liberális demokrácia elveiből kiinduló alkotmányos hagyományba”, hiszen az emberi jogok, a korlátozott közhatalom, a jogállamiság és a képviseleti demokrácia elveinek sérelmein keresztül mutatja be a nemdemokratikus formációkat. Valóban ezek a fogalmak kötődnek a liberális demokráciához. Ez a hagyomány azonban igen tág, főbb képviselői egymással is komoly vitában formálják saját álláspontjukat. Például a bírálatban említett hazai szerzők közül Sajó András felfogása a tizenkilencedik században kiteljesedett utilitarista liberalizmushoz áll közel. Bragyova András kelsen-i alapokon művelt jogpozitivistai alkotmányjogot. A bírálatban nem szereplő, de a magyar liberális demokrácia alkotmányjogának kidolgozásában oroszánrészt vállaló Sólyom László a keresztény természetjog egy progresszív irányzatát képviselte. Kis János pedig az utilitarizmus és a természetjog közötti keskeny ösvényen haladva keres konstruktív alkotmányelméleti

megközelítéseket. Az említett irányzatoknak más az elméleti bázisuk, és bizonyos következtetéseik is eltérnek. Az értekezés felmutatja a közös elemeket, de jelzi az ellentéteket is.

Az értekezés nem áll egyformán közel az említett irányzatokhoz, mondhatni, kevesli az utilitarizmus és a jogpozitivizmus kínálta megoldásokat, de nem köteleződik el a korlátozott közhatalom természetjogi megalapozása mellett sem. Az értekezés mögött egy olyan jogfilozófiai felfogás húzódik meg, amely a jog és a moralitás összefüggését nempozitivista és nemtermészetjogász perspektívából mutatja be. Eszerint az alkotmányos demokrácia intézményeinek legitimitása olyan morális elvekre épül, mint a szabadság, az egyenlőség, az emberi jogok, a népszuverenitás és az országlakosok javát szolgáló állam eszméje. Ezt a nézetet először a *Túl a szövegen* című értekezésben fejtettem ki. A dolgozat ezt továbbgondolva mutatja be az alkotmányjogi patológiák ismérveit és mechanizmusait.

A módszertanról. A bíráló szerint az értekezés „vegyes” (történeti, filozófiai, elméleti és esetjogi) megközelítést alkalmaz, reflektál a társadalomtudományokra, és összehasonlító alkotmányjogi eszközöket használ. Végül is mi itt a szerepük ezeknek a tudományoknak? Az értekezés felhasználja más diszciplínák, például a filozófia, a történettudomány, a szociológia eredményeit. Rámutat az alkotmányjogi fogalmak és megoldások filozófiai alapjaira, történelmi előfordulásaira, társadalmi kontextusára. Felhasznál empirikus társadalomtudományi ismereteket és alkotmányjogi adatokat, köztük alkotmányok, törvények és bírósági határozatok szövegét napjainkból és korábbi időkből.

Mindazonáltal az értekezés úgy közöl új alkotmányjogi ismereteket, hogy közben nem termel módszeresen új adatokat. Nem tartalmaz új számításokat, hanem kvalitatív összefüggéseket mutat ki korábbi kvantitatív vizsgálatok eredményeit is hasznosítva. Összességében az értekezés egyaránt eltér a kelsen-i értelemben vett „tisza alkotmányjog” kísérletétől és a természettudományokat imitáló empirikus alkotmányjogi irányzatoktól, beleértve az értékmentesnek hirdetett összehasonlító alkotmányjogi törekvéseket is.

Az értekezés megmutatja, hogy a demokrácia és a nemdemokrácia alkotmányjogi vizsgálata normatív szempontok nélkül nem lehetséges és nem is kívánatos. Túlnyomórészt leíró alkotmányjogi eszközökkel lehet – bizonyos fokig – nemzeti és regionális alkotmányjog-tudományt művelni. Ilyen értelemben is lehet magyar és közép-európai alkotmányjogról beszélni. Ám ha az alkotmány fogalmát, értelmét és értékét is kutatjuk, akkor az alkotmányjog egyetemes és normatív.

Az alkotmányjog egyetemessége mindenekelőtt azt jelenti, hogy az emberiség egészéhez tartozik. Amikor Goethe megalkotta a *Weltliteratur* fogalmát, így fogalmazott: „Nincs hazafias művészet, ahogyan nincs hazafias tudomány sem. Mindkettő, miként minden, ami nemes, magas és jó, az egész világhoz tartozik.” De mindezt megfordítva úgy is fogalmazhatunk, hogy a leghazafiasabb alkotmányjog-tudomány törekszik a világ minél jobb megismerésére, javasolja helyes és praktikus megoldások adaptálását, és figyelmeztet a helytelen és káros elgondolásokra.

Az alkotmányjog normativitását Kant így világítja meg: „Az észelvekből következő [...] republikánus alkotmány érvényességét nem cáfolhatják meg a történelem véletlen empirikus adottságai. [...] Ha a cél most nem volna elérhető, ha végül elbukna a nép forradalma vagy alkotmányának változtatása, vagy ha egy idő múlva minden visszazökkenne a korábbi kerékvágásba [...], ez a filozófiai program akkor sem veszítene semmit a hatályából.”

A narratíváról. Ezen a ponton megfogalmaznék egy fenntartást a bírálat kapcsolatban, amelyben az áll – Jakab Andrásra hivatkozva, de mások is említhetők lennének –, hogy az alkotmányjogi elemzés a jogi normák, a joggyakorlat és a szerző szubjektív narratívájának összjátékából tevődik össze. A narratíva alatt érthetjük azt, hogy az értekezés afféle elbeszélés, amely egy meghatározott szubjektív szemszögből magyarázza és értelmezi a jelenségeket. A narratíva kifejezés pár évtizede a szélesebb akadémiai szóhasználatban is elterjedt, miután a posztmodern divatba hozta. Eszerint igazság nem létezik, vagy megismerhetetlen, vagy relatív, ezért párhuzamosan léteznek egymásnak ellenmondó, töredékes és szubjektív elbeszélések, narratívák, amelyek között nem lehet különbséget tenni az igazságuk vagy az értékrendjük alapján. Úgymond, minden narratíva egyaránt érvényes lehet.

Az értekezés ennek az ellenkezőjét képviseli. Az igaz, hogy más tudományokhoz hasonlóan az alkotmányjogi jelenségek megismerése és leírása is legalább annyira a leíró által konstitutálódik, mint a világ által. A tudásunk arra vonatkozik, amit mi magunk tettünk bele a megismerésbe. A szerző tényleg alkotó. Mindez azonban nem teszi feltétlenül szubjektívvá és relatívvá a megismerést. A posztmodern egy eltávolodási kísérlet a kudarcnak vélt felvilágosodástól és modernizmustól. Kétségtelenül hozott nagyszerű eredményeket, különösen az irodalom és más művészetek terén, de a tudományos gondolkodásban szerintem zsákutca volt, vagy legalábbis a talajvesztés tünete, hiszen feladta az igényt a valóság és az igazság megismerésére. Az értekezés – miközben számot vet a hiányosságokkal és tévedésekkel – vállaltan kötődik a felvilágosodás és a modernitás szellemi örökségéhez. Az alkotmányjogi valóság megismerésére, az igazság megközelítésére, a jobb és a rosszabb megoldások megkülönböztetésére törekszik.

A metaforáról. A bírálat érinti a metaforák használatát. Az értekezés a medicina, azon belül a patológia és a terápia metaforáit kölcsönzi. Ókori szerzőktől napjainkig igen gazdag és gyümölcsöző hagyománya van annak, hogy szerzők a betegség és a halál hasonlatainak segítségével tárgyalják a politikai és jogi rendszerek normális működését, zavarait, összeomlását. Az értekezés bemutatja, hogy a kritikai társadalomelméletben különféle előfeltevésekkel és tisztázási pontokkal, de ma is létező és termékeny irányzat a társadalmi patológia. Az értekezés az állam patológiáját Hobbes, a jogrendszer patológiáját Hart kapcsán tárgyalja a legrészletesebben. A kortárs alkotmányjogi szakirodalom is foglalkozik az önkényuralom megelőzésének (prevenció), megállapításának (diagnózis) és a demokrácia helyreállításának (terápia) kérdéskörével. Az alkotmányjog egyébként is tele van régóta bevett természeti metaforákkal. Ilyen például a „jogforrás”, az „élő jog”, az „élő alkotmány”, de voltaképp hasonló maga a „természetjog” fogalom is. Így az értekezés neves szerzőkre és bevett koncepciókra támaszkodva vezeti be az alkotmányjogi patológia fogalmát.

Ugyanakkor egyetérték a bírálóval, hogy a metaforák leegyszerűsítők lehetnek, és nem tükrözik az egyedi élő szervezet és az intézményi struktúrák közötti eltéréseket. Erre az értekezés is több helyen felhívja a figyelmet. Az orvosi metafora nem fejezhet ki organikus államfelfogást, mivel az állam és az alkotmány társadalmi konstrukció és nem organikus fejlődés eredménye. Az organikus állam- és társadalomfelfogás ingoványos metafizikai terepre vezetne, ahol a társadalom „betegségéből” a társadalmi „kórokozók” elpusztítása következhet. Mindezek a nehézségek azonban nem zárják ki a terminológia alkalmazását. A patológia megmaradhat metaforikus, retorikai kifejezés, amely a koncepció kritikai karakterét domborítja ki. Ezen túlmenően – miként az értekezés is vállalkozik rá – megjeleníthet analitikai igényt a vizsgált jelenségek szerkezeti és működési zavarainak feltárására.

A jogon túli tényezőkről. Az opponens megállapítja, hogy az értekezés „nem mindig veszi figyelembe a társadalmi és gazdasági tényezők hatását a demokrácia működésére.” Ezt a dolgot vezetője is elismeri: „Az alkotmányjogi anomáliák mélyebben fekvő társadalmi, gazdasági és politikai okainak beható elemzése meghaladja a vizsgálódás kereteit.” Ugyanakkor az értekezés több helyen utal arra, hogy a demokrácia minősége társadalmi és gazdasági tényezőktől is függ. A demokrácia ellenálló képességének, rezilienciájának elemzésekor visszatérően utal az igazságos forráselosztás és a magas színvonalú közoktatás jelentőségére. Az alkotmányjogi patológia legfontosabb jogon túli okainak leltárszerű összegezése így szól az értekezésben: „Az alkotmányjogban is kimutathatók a tünetei annak, ha meglazulnak az alkotmányos együttműködés társadalmi kötelékei, és a politikai megosztottság veszélyezteti a jogrendszer épségét. A visszatérő globális pénzügyi-gazdasági válságok súlyos megpróbáltatásoknak teszik ki a társadalmakat. Ilyenkor nem csak azok az indokolt bírálatok erősödnek fel, amelyek szerint a kapitalizmus egyenlőtlen feltételei miatt egyének, társadalmi csoportok és földrajzi régiók is reménytelenül az örök vesztes helyzetébe kényszerültek. A gazdasági krízis kiváltotta rendszerellenes indulatok a teljes alkotmányos intézményrendszer megkérdőjelezéséhez és antidemokratikus átalakuláshoz vezethetnek. A migráció legújabb hullámai szintén komoly próbatétel elé állítják az alkotmányos demokráciákat, az Európai Uniót és az ENSZ-t. A klímaváltozás és a COVID-járvány nemcsak azt mutatja meg, hogy együttműködés nélkül mennyire esélytelenek a társadalmak a természet erőivel szemben, hanem az is ismétlődő tapasztalat, hogy egyes kormányzatok a saját hatalmuk önkényes kiterjesztésére és az emberi jogok csorbítására használják fel a közegészségügyi krízist. Migráció, járvány, terrortámadás, háborús helyzet, ezek veszélye vagy az ezekre való hivatkozás egyes kormányzatokat olyan gyors és radikális jogi változtatásokra indít, amelyek az alapvető jogok rovására ígérnek garantálni a közbiztonságot és a közegészséget. Közben előfordul, hogy a kormányzat súlyosabb betegséget idéz elő, mint aminek a gyógyítását ígerte.”

II.

Drinóczi Tímea bírálat foglalkozik az értekezés szerkezeti felépítésével, fogalomhasználatának koherenciájával, gyakorlati hasznával, valamint az átfogó ernyőfogalmak, a kétosztatóság, a köztes rendszerek, az átmeneti állapotok és az alkotmányjogi terápia problémáival, továbbá a szerzői álláspont változásaival.

A gyakorlati hasznosságról. Az opponens azt az alapvető kérdést veti fel, hogy voltaképp mi az értekezés gyakorlati haszna. Abból indulnék ki, hogy a megismerés igazsága és hasznossága két külön dolog, és egy mű közvetlen gyakorlati hasznosíthatóság nélkül is lehet értékes. A fakultások híres vitájában (*Der Streit der Fakultäten*) az volt a döntő érv amellett, hogy nem a jogtudomány, az orvostudomány és a teológia a tudomány csúcsa, hanem a filozófia (amelytől akkoriban még nem vált el módszeresen a természettudomány), hogy a filozófia képes valamennyi tan igazságtartalmát vizsgálni anélkül, hogy gyakorlati alkalmazási és hasznossági elvárások kötődjenek hozzá.

Ez az értekezés messze van a filozófiától, de igyekszik közelebb férközni az igazsághoz. Egyúttal benne van a gyakorlati hasznosítás lehetősége is. Megítélésem szerint a legfőbb haszna, hogy újszerű és érvényes megoldást kínál a demokrácia és a nemdemokrácia modern formái közötti különbségtételre. Részletesen bemutatja a modern nemdemokrácia kétarcúságát, vagyis azt, hogy egyszerre figyelhetők meg benne hagyományos autokratikus jellemzők és a demokráciát szimuláló újfajta jellegzetességek. Egyaránt hibás ezeket a rezsimeket a totalitárius előképekhez hasonlítani, és a demokrácia valamilyen alternatív megjelenési formájának, például „vezérdemokráciának” minősíteni. Az értekezés ismerteti a demokrácia-szimulálás mechanizmusait az alkotmányjog

különböző területein. A megkülönböztető jegyeket az értekezés a szimulálás mintázatainak nevezi, egy nemzetközi publikációban az alkotmányjogi markerek kifejezést használtam.

Egyszerű példákkal szemléltetve: a markerek segítségével képesek vagyunk kimutatni, hogy Finnország többpárti választójogi rendszere demokratikus, Oroszorszáé viszont nem az; az osztrák alkotmánybíróság alkotmánybíráskodást végez, a belarusz testület viszont nem. Magyarország 1989 előtt nem volt alkotmányos demokrácia, 1989 és 2010 között fejletlen és sérülékeny alkotmányos demokrácia volt, 2010 után pedig visszatért egy nemdemokratikus pályára annak ellenére, hogy megmaradtak a többpárti választások és az alkotmányos intézmények többsége.

A hasznosság fokmérőjének tarják a prediktív erőt. A modern nemdemokrácia kétarcúságának ismeretében előre jelezhető a nemdemokratikus változás esélye. Például az értekezés bevezetője szól a demokratikus minőség csökkenéséről és a hanyatlás veszélyeiről az Egyesült Államokban. A későbbi fejezetek példái jelzik a patológikus gyakorlatokat az alkotmánybíráskodásban (*court packing*) és a választójogban (*gerrymandering*), a demokratikus hagyományok erodálódását az alkotmányos szokások terén (*filibuster*). A markerek segítségével jól leírható, hogy ma az Egyesült Államokat egyre inkább jellemzi a modern autokráciák kétarcúsága. Egyfelől megfigyelhetők hagyományos autokratikus mechanizmusok: a végrehajtó hatalmi ág hegemon helyzetbe kerül, elnöki rendeletek veszélyeztetik a független és pártatlan bíráskodást, az egyetemi autonómiát, a szabad médiát és a civil szervezeteket, továbbá rendkívüli jogrendre hivatkozva lehetővé válik fegyveres erő alkalmazása a tagállami és városi önkormányzatokkal és sérülékeny társadalmi csoportokkal (menekültek, hajléktalanok, szexuális kisebbségek stb.) szemben. Másfelől jelen vannak a modern nemdemokratikus szimulatív jelenségek. Például az elnöki kormányzat folytonosan a szuverenitásra, a demokráciára és az alkotmányra hivatkozik, miközben visszaél az alkotmányjogi fogalmakkal és a precedensekkel. A Legfelső Bíróság ismétlődően dönt az elnöki hatalom terjedelméről, de a precedensjogot esetről esetre felszámolva nem a törvényhozás és a kormányzat ellensúlyaként ítélkezik, hanem legitimálja a korlátlan elnöki hatalmat.

A szerkezeti felépítésről. A bíráló észrevételei azt jelzik, hogy másfajta felépítést preferált volna. Felveti, hogy „a II. részben van olyan jelenség, ami tartalmilag illeszkedni látszik az I. részbe”, és kérdezi: „Miért nem jelenik meg a reziliencia korábban, beleintegrálva a könyv elejébe, a ‘Mit jelent a patológia az orvoslásban, a társadalomban és a jogrendszerben?’ részbe?” A monográfia írásának egyik nagy nehézsége kialakítani a legjobb szerkezeti formát, amely logikus, és segíti az olvasót abban, hogy kövesse a gondolatmenetet. Nem biztos, hogy megtaláltam az értekezés ideális szerkezeti felépítését. A kézirat különböző változataiban a fejezetek többféle sorrendjét kipróbáltam, és a kedvezőnek tűnő átszerkesztés mindig járt hátrányokkal is. Úgy tűnik, nincs tökéletes megoldás.

A végső változat két részből áll, és fő rendezőelve, hogy az I. rész kulcskategóriája az alkotmányjogi patológia, a II. rész pedig a nemdemokratikus rendszerekre fókuszál. Lehet hogy, indokolt lett volna mindezt a két rész címében feltüntetni. Azért az I. rész mutatja be az alkotmányjogi patológia elméleti és történeti alapjait és főbb sajátosságait, mert régtől fogva lehet beszélni deviáns rendszerekről, despotizmusról, türanniáról, diktatúráról, abszolutizmusról és más önkényuralmokról. A modern alkotmányosság eszméi és intézményes gyakorlatai a felvilágosodás idején a zsarnokság különböző formáival szemben jelentek meg. Ehhez képest a demokratikus és nemdemokratikus formációk szembeállítása az alkotmányjogban viszonylag újszerű, alig több, mint egy évszázada jelent meg.

Az alkotmányjogi reziliencia azért nem az értekezés elején van kifejtve, mert az egy koncepcionális megalapozás, amely azt ismerteti, hogyan jelent meg a patológia fogalma előbb az orvoslásban, aztán a kritikai társadalomelméletben, majd a jogelméletben. Innen vezet az út az alkotmányjogi patológia felé. Ugyanakkor az kétségtelen, hogy a reziliencia igénye implicit módon már az első fejezetben tárgyalt szerzők, így Neumann, Hart, Dworkin, Fuller munkáiban is felbukkan, Loewenstein pedig kidolgozza a demokratikus önvédelem első átfogó koncepcióját „*militant democracy*” néven.

Az ernyőfogalmakról. Az opponens szerint a könyvből „nem feltétlenül derül ki, hogy a nemdemokrácia, az autoriter és a totalitárius rendszer hogyan viszonyulnak egymáshoz,” és melyik az ernyőfogalom. A bíráló idézi egyfelől azokat a megállapításokat, melyek szerint a nemdemokrácia az átfogó kategória, másfelől található olyan szövegrész, amelyből úgy tűnhet, a demokrácia ellentétpárja az autokrácia. Elképzelhető, hogy a szerző írt rosszul, ahogy az is, hogy az olvasó olvas rosszul, és lehetséges mindkettő egyszerre. Az értekezés igyekszik részletesen adatolva bemutatni, hogy a szakirodalomban nincs egyetértés a terminológia használatában. Léteznek eltérő, de egyaránt érvényes koncepciók, és az értekezés sem tart igényt kizárólagosságra.

Az értekezés egésze szerintem koherens: a nemdemokrácia a legszélesebb ernyőfogalom, amely magában foglalja a totalitárius és az autokratikus rendszerek aleteit. Az esetleges félreértést az okozhatja, hogy az értekezés ismerteti más koncepciókat is, melyekben az autokrácia a legátfogóbb kategória. Ezek közül Linz rendszerezése az egyik legfontosabb, melynek főbb irányait az értekezés követi, de a terminológiában eltér tőle. Linznél valóban az autokrácia az ernyőfogalom, melynek részei a totalitárius rendszerek és a sokféle autoritarizmus. Az értekezésben viszont a nemdemokrácia a legátfogóbb kategória, amely egyebek mellett azt is hivatott kifejezni, hogy a szakirodalomban elterjedt felfogásokkal ellentétben a „vezérdemokráciának”, „illiberális demokráciának”, „populista demokráciának” nevezett rezsimek nem demokráciák.

A kétosztatúságról. Az ellentétes rendszerek kétosztatúságával kapcsolatban az opponens az egyik kérdésében úgy fogalmaz, hogy a szerző „olyan bináris fogalomkörökben gondolkodik (demokrácia vs. nemdemokrácia), ami nem enged köztes kategóriákat”. Ezzel összefüggésben úgy értelmezi az értekezést, hogy az helyteleníti a köztes helyzetek besorolását és elnevezését. Az értekezés pozícióját e tekintetben árnyaltabban fogalmaznám meg. A demokrácia és a nemdemokrácia egy ellentétpár. Olyan normatív jellegű ellentétpár, mint Arisztotelésznél a helyes és deviáns rendszerek, Montesquieu-nél a mérsékelt és a despotikus kormányzatok, Kantnál a republikánus és önkényuralmi rendszerek. Az értekezés így követi azt a szakirodalmi hagyományt, amely megkülönböztet helyes és helytelen, legitim és illegitim, normális és patológikus kormányzati formákat.

Ezek ellentétpárok, vagyis a megközelítés valóban kétosztatú, bináris. A kétosztatúság lehet *poláris*, amelyben nincsenek átmeneti helyzetek és köztes kategóriák. Ilyen kategóriapár például a köztársaság és a monarchia, vagy a föderális és az unitárius berendezkedés. Egy állam nem lehet többé-kevésbé monarchia, és nemigen lehet egyszerre föderáció és unitárius állam keveréke. (Igaz, extrém kivételek mindig előfordulhatnak, melyekre az értekezés lábjegyzetben utal.)

A kétosztatúság továbbá lehet *fokozati*, amelyben léteznek köztes állapotok és határesetek. Az értekezés a Hart és Dworkin vitájában felmerült szempontokat felhasználva bemutatja, hogy a demokrácia és a nemdemokrácia – hasonlóan a jogállamisághoz és más alkotmányos elvekhez – fokozatos kategóriák. Egy létező alkotmányos rendszer többé vagy kevésbé demokratikus.

Az értekezés nem általában a köztes rendszerek elnevezést kifogásolja, hanem a *hibrid* elnevezést. Ugyanis minden létező alkotmányos rendszer hibrid, mert csak részlegesen tud megfelelni a típusjellemzőknek, és elkerülhetetlenül megtart vagy kialakít több vagy kevesebb olyan jellemzőt, amely az ellentétes rendszerhez köthető. Ehelyett az értekezés a *szürke zóna* fogalmát veszi kölcsön, és az átmeneti rendszereket a szürke zónába sorolja. A demokrácia és a nemdemokrácia közötti szürke zóna azért létezik, mert ezek legalább annyira minőségi, mint mennyiségi kategóriák.

Az opponens szerint az értekezés nem ad „megnyugtató választ” arra, hogy egy állam mettől meddig demokrácia, mikor tartozik az átmeneti kategóriába, és mikortól nemdemokrácia. Ha csak kvantitatív módon, mérésekkel és számításokkal kaphatunk megnyugtató választ, akkor valóban nincs megnyugtató választ. De a kutatás, a megismerés során a nemleges válasz is lehet megnyugtató: a nemdemokrácia és az átmenet nem mutatható ki tisztán kvantitatív módon, értékelő szempontok nélkül. Ezt szemléltetik az értekezésben a demokrácia-indexek, melyek az explicit kvantitatív tényezők mellett implicit értékelő tényezőkön alapulnak. Indokolásra szorul például, hogy miért, milyen súllyal és milyen tényezők figyelembe vételével veszi számításba egy demokráciaindex a bíróságok függetlenségét és pártatlanságát, és az is, hogy miért a bíróságok számítanak bele a demokrácia minősítésébe, és például a közoktatás helyzete miért nem.

Az értekezés nem akar döntőbíró lenni abban a vitában, hogy Magyarország pontosan mikor lett nemdemokrácia. Az alaptörvény elfogadásával, minként Kornai János feltételezte, vagy a negyedik alaptörvény-módosítással, ahogy Sólyom László gondolta, vagy esetleg csak 2021-ben, amikor az Európai Unió is felismerte? Az értekezés rávilágít az elkerülhetetlen bizonytalanság okára és természetére. Ugyanakkor az értekezés részletesen felsorolja azokat a mechanizmusokat, amelyek a nemdemokratikus átalakulás indikátorai, és amelyek egytől egyik kimutathatók a 2010-11-ben kezdődött alkotmányjogi változtatásokban. Ide tartoznak azok az egyoldalú változtatások, amelyek csorbítják a bíróságok, a közszolgálat, a közmédia pártatlanságát, csökkentik a parlament súlyát a végrehajtó hatalom rovására, átalakítják a választási rendszert, permanenssé teszik a rendkívüli jogrendet, alkotmányos szintre emelik a „nép ellenségei” és a sérülékeny csoportok elleni fellépést. Tehát az opponens kérdésére válaszolva: amikor ezek a mechanizmusok szisztematikusan érvényre jutottak, akkor megtörtént az „autokratikus áttörés”.

Tehát egyetérték az opponenssel, hogy különbséget lehet és kell tenni az eltérő demokráciaminőségek között. Az értekezés azt képviseli, hogy a köztes helyzeteket nem indokolt hibridnek nevezni, helyesebb szürke zónáról beszélni, és kerülni az önellentmondó elnevezéseket. A demokrácia ideáltípusa, melynek egy létező rendszer sem felel meg, és a nemdemokrácia szintén nem létező ideáltípusa közötti skálán csak normatív szempontokat is figyelembe véve lehet elhelyezni az egyes kormányzatokat. Az értekezés arra is felhívja a figyelmet, hogy a statikus rendszerleírástól eltérő feladat a nemdemokratikus átalakulások dinamikájának bemutatása.

Az alkotmányjogi terápiáról. Egyetérték az opponens megállapításával, hogy a demokratikus helyreállítás elemzésekor kiváló tesztalany lehet Lengyelország (melyet az opponens nálam behatóbban ismer). Ha lennének az értekezésben elkülönült országtanulmányok, akkor Lengyelországnak közéjük kellene tartoznia. A lengyelországi alkotmányos konfliktusból sokat lehet tanulni, de ehhez tisztázni kell a hasonlóságokon túl az eltéréseket is, melyek közé sorolható, hogy ott hatályban maradt az 1997-es demokratikus alkotmány, ugyanakkor az államfői vétóra vonatkozó szabályok miatt egyszerűbben blokkolható a Szejm működése, és úgy tűnik, hogy a világnézeti polarizáció még a magyarországinál is merevebb társadalmi megosztottságot

eredményez, ami szintén gátolja a demokratikus helyreállítást. Lengyelország a tekintetben is tesztország lehet, hogy szabad-e kivételesen eltérni a formális jog kereteitől, és ha igen, milyen feltételekkel. Az első sikeres eset Lengyelországban a demokratikus közmédia visszaállítása volt a médiatörvény tiltása ellenére, de bírósági jóváhagyással.

Az opponens felveti a kérdést, hogy mi a koncepció a nemzetközi jog jelentőségével kapcsolatban a demokratikus helyreállítás során. Abból indulnék ki, hogy kerülendő a formális jogszerűség vagy jogszerűtlenség alternatívájára egyszerűsíteni az alkotmányos helyreállítást. Helyesebb bevonni az elemzésbe a nemzetközi jog és az EU-jog ütközését a belső joggal. Például a magyar alaptörvény és a törvények bővelkednek a nemzetközi joggal és az EU jogával ellentétes normákban. Ha egy parlamenti többség, illetve demokratikus kormányzat feltétlenül alávetné magát a nemdemokratikus alaptörvénynek, akkor megsértené az egyébként a nemdemokratikus alaptörvény által is elismert nemzetközi és uniós jogot. Ezért az értekezésben leírt negatív alkotmányozás a nemzetközi jog elsőbbségét juttatja érvényre a belső jog nemdemokratikus elemeivel szemben.

Ezt a gondolatot először 2021-ben fogalmaztam meg *Az alaptörvény eltörlése és Az alaptörvénynek mennie kell* című cikkeimben. Kim Lane Scheppele későbbi írásai a hazai szakirodalomhoz képest nem ebben hoznak újat, hanem abban, hogy kritizálják a Velencei Bizottság állásfoglalásait, amelyek formalista joguralom-felfogása hátráltatta a demokratikus helyreállítást Lengyelországban.

A korábbi publikációktól való eltérésről. Az opponens úgy látja, az elmúlt években módosult az álláspontom, amit elmulasztottam jelezni. Ide tartozik, hogy elhagytam az autoritarizmus fogalmát, amit korábban a nemzetközi és hazai publikációkban visszatérően használtam, és az, hogy az értekezésben más eljárást részesítek előnyben az alkotmányozás során, mint korábban. Az álláspont megváltozása lehet kedvező fejlemény, ha azt tükrözi, hogy a szerző kritikusan viszonyul saját korábbi munkáihoz, és képes az önkorrekcióna. „Megváltozott a véleményem? Persze, mert gondolkodom” – mondhatnánk.

Az autoritarizmus fogalmának háttérbe szorulása pontos megfigyelés. Ennek nem az álláspontom megváltozása az oka, hanem az, hogy az értekezés horizontja, tárgyköre jóval tágabb a korábbi publikációkénál. Linz és mások terminológiájában csak a nemdemokratikus formációk egy része sorolható az autoritarizmus körébe, a totalitárius rendszerek kívül esnek. Továbbá az autoritarizmus korábbi és újabb változatai között is lényeges eltérések mutathatók ki. Mivel az értekezés mindezekkel foglalkozik, ezért az autoritarizmusnál átfogóbb kategóriában kellett gondolkodni, ez lett a nemdemokrácia.

Ugyanakkor azt el kell ismerni, hogy az értekezés az autokrácia terminust használja arra a szűkebb nemdemokratikus jelenségre, amit a korábbi publikációk az autoritarizmus alatt tárgyaltak. Ezt a változtatást nem elvi okok vagy a szakmai álláspont megváltozása okozta, hanem csupán az, hogy a terminológiában nem igazán honosodott meg az autoritarizmus, talán a nehézkes magyar kiejtés miatt, ezért én sem ragaszkodtam hozzá.

Az alkotmányos helyreállítás kérdésében változatlan az álláspontom. Már az alaptörvény elfogadása utáni első években amellett érveltem, hogy elvileg a legjobb megoldás az, ha Magyarország úgy tér vissza – korrigált, modernizált változatban – az alkotmányos demokráciához, hogy a folyamatok az eljárási legalitás keretei között maradnak, és együttműködés eredményeként valósul meg az alkotmányos rekonstrukció. Az értekezésben is az eljárási szabályok betartásával, tárgyalásokkal,

kompromisszumokkal és néprészvételi elemekkel megvalósuló alkotmányozást tartom a legkedvezőbbnek.

E tekintetben nem az álláspontom változott meg az elmúlt években, hanem a hazai társadalmi realitás, és ez indokolta újabb alkotmányozási modell felvázolását. A kooperatív alkotmányozás eljárási szempontból azért tűnik illuzórikusnak, mert konstruktív együttműködést feltételez a rivális oldalak között. Azonban az 1989-es rendszerváltás dinamikájával ellentétben ma nem a kooperáció esélye, hanem a konfrontáció veszélye nő. Tartalmi szempontból pedig azért problémás az alkotmányreform, mert annál jóval mélyrehatóbb intézményi és alapjogi átalakításra van szükség. Az új, kétlépcsős alkotmányozási modell erre a megváltozott helyzetre vonatkozik. Az értekezés amellett érvel, hogy akkor vagyunk hüek a jogállam elveihez, ha nem abszolutizáljuk a formális jognak való megfelelést, hanem más alkotmányos elvekkel összhangban, koherens módon értelmezzük, és körülírjuk azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén kivételesen el lehet térni a formális jogtól.

III.

Hoffman István bírálata érinti az értekezés „transzdiszciplináris” jellegét, élettudományi háttérét és a reziliencia fogalmát, továbbá különböző régiók és országok alkotmányjogi jelenségeinek elemzését, és a prezidenciális rendszerekben rejlő veszélyeket.

Az elemzés mélységéről. A bírálat egyes elemeit az opponens egy általános meglátása fűzi össze: az értekezésből hiányoznak részletesebb elemzések. Szerinte a szerzők tipikus dilemmája, hogy írásművük közérthető vagy mélyreható legyen-e, és ez az értekezés közérthető, de helyenként nem mélyreható. Számomra ez a dilemma még bonyolultabb. Egyrészt a közérthetőség és a szakszerűség megfelelő arányát kell eltalálni. Ha a szerző csak a szöveg közérthetőségére törekszik, akkor a szöveg nem lesz szakszerű, meggyőző, komolyan vehető a tudós közösség számára. Ha viszont túlzásba viszi a szakmai terminológiát és a tudományosnak tartott stílust, akkor még a szaktársak számára is érthetlenné válhat. Az érthetetlen túlbonyolítás gyakran azt jelzi, hogy a szerző fejében sem tisztult le a koncepció. Az én mintáim azok a szellemi óriások, akik képesek kristálytisztán megvilágítani bonyolult összefüggéseket is. Egyik tanárom egyszer azt mondta, hogy ha egy publikációban a mondatokat háromszor kell elolvasnom, hogy megértsem, akkor ne is olvassam tovább, mert annyi fontos és jó szöveg vár tanulmányozásra, hogy felesleges az ilyen tudálékoskodó szövegekre pocsékolni az időt. Ez persze túlzás, de az értekezésben törekedtem arra, hogy a téma komplexitása ellenére a szaktársaim, valamint a közügyek iránt érdeklődő és a tájékozottság bizonyos szintjét elérő olvasók megérthessék.

A közérthetőségtől részben eltérő problémának látom az elemzés mélységét. Közkeletű nézet, hogy ha a szerző nem végez mélyfúrást, akkor magától értetődően felszínes marad. Ez a tudomány specializálódásával függ össze. A tudomány, így a jogtudomány is, jó ideje rendkívül specializált. A felhalmozódott szerteágazó ismeretek miatt drasztikusan leszűkült azoknak a problémáknak a köre, amelyekkel a kutató behatóan foglalkozhat. Ezért ma jobbra specialista kutatók művelik a tudományt, akik nagy mennyiségben termelik egy-egy szűk szakterület adatait. A generalistát ezzel szemben a világ minél átfogóbb megismerése vezérli, és látni szeretné az összefüggést a specialisták ismeretei között. Az a törekvése, hogy a partikuláris problémákat tágabb perspektívából, valamilyen gondolati egész szemszögéből közelítse meg.

A demokrácia és a nemdemokrácia alkotmányjogi vizsgálata a részproblémákon túli, általánosabb kérdésekhez vezetett el. Az értekezés úgy járul hozzá az igazság kereséséhez és a gondolatok termeléséhez, hogy nem egy szűk kutatási terület adatgyártásához szállít újabb adalékokat.

Ugyanakkor egy jó generalista egy-egy leírt mondata mögött több száz elolvasott oldal áll. Az értekezéshez felhasznált szakirodalmat részletes bibliográfia tartalmazza. Továbbá egy jó generalista nemcsak széles ecsetvonással tud dolgozni, hanem precíz, aprólékos technikával is, és nemcsak absztrakt módon tud fogalmazni, hanem jól kivehetően, részletgazdagon is. (Mondrian is tudott realisztikus fát rajzolni.) Az értekezés gondolatmeneteinek mélysége és részletgazdagsága függ az újszerűségtől. Többretegű mélyelemzés például az I. részben a Leviathánt és Behemótot, az ideális és patológikus állam metaforáit bemutató fejezet, és a II. részben a modern nemdemokrácia szimulatív működésének leírása. Ugyanakkor egy-egy nemdemokratikus jelenséget illusztráló példa, jogeset nem feltétlenül igényelt részletes ismertetést, gyakran csak említés szintjén maradt.

Az élettudományi háttérrel. Egyetértek az opponenssel, hogy lehet bővebben értekezni a patológia és a terápia élettudományi módszertani kereteiről, a reziliencia koncepciójáról, és a legújabb megközelítésekről. Az értekezés ambíciója ennél szerényebb, nemcsak a szerzői kompetenciák határai, hanem az élettudományi kölcsönzés célja miatt is. Az értekezés kitekintése az orvostudományi patológiára részben azt a cél szolgálja, hogy vegyünk észre: a medicina is társadalmilag beágyazott és értékelkötelezett tudomány.

Igaz, az orvostudomány és a technika példátlan fejlődése egyoldalú kvantitatív szemlélet elterjedését eredményezte, amely csak a beteg sejtszámait érdekli, a személyisége és környezete iránt nem. A lapos bölcsesség szerint végül mindannyian meghalunk, ezt a természetes folyamatot személyiségünk és a környezetünk képtelen meggátolni. Erre reflektálva világítja meg Canguilhem, hogy az orvoslásban az egészséges és a kóros közötti megkülönböztetés nem egyszerűsíthető le biológiára és statisztikára. Nemcsak az általános határértékek függvénye, hanem társadalmi körülmények és a páciens személyes szempontjai is befolyásolják, hogy egy rendellenesség mennyire enyhe vagy súlyos. Vagyis az egészség, a betegség és a halál nem olyasmik, ami tisztán mennyiségi értékekkel definiálható. Az orvoslás és azon belül a patológia nem tisztán alkalmazott biológia, hanem egyúttal értékválasztástól függő, kulturálisan beágyazott társadalmi intézmény. Ez a jogtudomány számára azért tanulságos, mert amikor az úgynevezett *hard science* módszereit kölcsönzi más társadalomtudományokhoz hasonlóan, akkor itt a példa, hogy az orvosi patológia sem pusztán károsodások számtani összegződése, hanem kvalitatív is.

A regionális és országelemzésekről. Egyetértek az opponenssel, hogy a bírálatban említett országok és régiók alkotmányjogi elemzése releváns és sok tanulságot ígér. A felsorolt országok és közjogi tisztségviselők mindegyike – egy kivétellel – szerepel az értekezés indexében. A demokratikus reziliencia szempontjából kulcsfontosságúak az ázsiai demokráciák, jelesen Tajvan, Dél-Korea és tegyük hozzá, Japán. A világ legnépesebb alkotmányos demokráciája, India, az utóbbi években sokat csúszott le a nemdemokrácia lejtőjén, erről valóban eshetne több szó az értekezésben. Viszont tárgyalja az értekezés a *szati* vagyis az özvegyétetés hosszú múltú gyakorlatát, az angol gyarmati múltat, valamint azt, hogy miként dolgozta ki az indiai legfelsőbb bíróság a doktrínát az alkotmány megváltoztathatatlan alapstruktúrájáról.

Mindazonáltal az értekezés nem vállalkozik enciklopédikus feldolgozásra. Egyfelől általános alkotmányos elveket és azok patológiáit mutatja be egyes országok konkrét példái segítségével, másfelől az egyes országokban és régiókban előforduló tipikus és atipikus jelenségekből von le

általános következtetéseket. A jogelveknek és a joggyakorlatnak ez a szembesítése és egymáshoz igazítása nem más, mint John Rawls *reflective equilibrium*-ának (a magyar fordításban: átgondolás egyensúlya) egyfajta adaptációja.

A prezidencializmus kihívásáról. Egyetértek a bírálat állításával, hogy az elnöki rendszerbe be vannak kódolva nemdemokratikus kihívások, melyeket jól meg lehet világítani latin-amerikai jelenségek segítségével. Az értekezés óvatosan fogalmaz: „nem mondhatjuk, hogy politikai, kulturális, szociális viszonyoktól, alkotmányos részletszabályoktól és hagyományoktól függetlenül [...] a parlamentáris rendszer elfogadható, míg az elnöki rendszer nem, és megfordítva sem igaz. [...] Míg az Egyesült Államok elnöki rendszere több mint kétszáz évig nem süllyedt autokráciába, addig a német kancellárok egyike másfél évtizeddel az alkotmány elfogadása után totalitárius diktatúrát vezetett be. [...] Az 1993-as orosz alkotmány eredeti szövege az államfői hatalom karakterét illetően nem tér el különösebben a mintául szolgáló 1958-as francia alkotmánytól. Mindkét alkotmányt a parlamentáris rendszer működésképtelenségére hivatkozva fogadták el, prezidenciális jellegű végrehajtó hatalmat bevezetve. A francia alkotmányos gyakorlatban többé-kevésbé sikerült korrigálni a konstrukció egyoldalúságát, és hosszabb távon fenntartani az alkotmányos demokráciát. Ezzel szemben Oroszországban az első évek viszonylag önkorlátozó gyakorlatát fokozatosan egyre autokratikusabb tendenciák követték, miközben az alkotmány szövegében minimális változások történtek. Következésképp a közhatalmi mechanizmusok megismerése sokkal inkább a formális jogon túli gyakorlatok tanulmányozását igényli, mint az írott alkotmányjogi szabályokét.” Az értekezés ugyanakkor azt is megjegyzi: „Összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy elnöki rendszerben nehezebb megteremteni vagy megőrizni a demokratikus működés előfeltételeit.” Úgy tűnik, nincs hosszútávon demokratikusan működő elnöki rendszer.

Az értekezés hatásáról. Ez az első könyvem, amelynek megírásánál egyáltalán nem motivált, hogy másokat meggyőzzek valamiről. Meg akartam érteni a demokrácia hanyatlásának és bukásának alkotmányjogi összefüggéseit, valamint a megelőzés és a terápia lehetséges módozatait. A könyv voltaképpen egy közel tíz évig tartó tanulási folyamat lenyomata.

A felvilágosodás gondolkodói úgy éltek és dolgoztak, mintha lenne *Gelehrtenrepublik*, vagyis a tudósok, az értelmiségiek köztársasága. Ők a szellemi javak előállítói és fogyasztói, akik levelezésükkel és publikációikkal határokon átvéelő közösséget alkotnak, és így a tudás és az igazság keresésével hozzájárulhatnak egy ésszerűbb és igazságosabb társadalmi rend megközelítéséhez. Ma azt tapasztaljuk, hogy a *Gelehrtenrepublik* utódai, a modern tudományos közösségek, az egyetemek és akadémiák kiszorultak a hagyományos szerepkörükből, és vészesen fogyatkozik a társadalmi hatásuk. Ám akinek a munkája az ember jogairól való gondolkodás, írás és tanítás, az nem törődhet bele az önkényuralomba, folyvást megújuló kísérletet kell tennie a szabadság, egyenlőség és igazságosság elérhetetlen ideáljától való reménytelenül nagy távolság csökkentésére. Az alkotmányosság koncepciójának és az alkotmányjognak addig van értelme, amíg korlátozott eszközeivel hozzá tud járulni ehhez a törekvéshez.

Budapest, 2025. december 19.

Tóth Gábor Attila